

EL JACIMENT IBÈRIC DE COLL DE POUS

Josep S. Castelló Marí
Pasqual Costa Cholbi

1.- Introducció.

El jaciment del Coll de Pous es localitza en la part nord-occidental del Montgó, en el lloc on la muntanya descendeix formant un coll molt estret que torna a pujar constituint l'últim alteró del massís del Montgó anomenat l'Alt de Benimaquia. (Làmina I, fig. 1).

Aquest collat s'anomena Coll de Pous i aprofitant la seua estructura morfològica passa una antiga senda que travessa el Montgó des de Jesús Pobre fins arribar al Pla de Dénia. Un ramal d'aquesta senda puja fins el jaciment.

L'assentament es situa entre les cotes 250 i 325 s.n.m. aproximadament, en una zona on la pendent és més suau i s'encontra totalment abançalada.

La superfície que tindria el jaciment seria de 2,5 a 3 Ha. Els límits septentrional, meridional i occidental s'han pogut establir amb prou certesa; no passa el mateix amb la part oriental.

Per la part nord es troba limitat per la carretera que es va construir a finals dels anys setanta per arribar al cim del Montgó. A la part de dalt de la carretera fins la Cova Ampla no s'ha trobat cap tipus de ceràmica i a més la pendent és més forta, cosa que fa pensar que l'anomenada carretera delimita el poblat pel sector septentrional.

La Cova Ampla s'encontra en la base d'una paret recta d'uns 25 m. d'alçada. En la part de dalt d'aquest precipici comença el jaciment de la Penya de l'Aguila.

La part sud presenta un tallat d'uns 10 m. d'alçada que interrompeix l'abançalament. Sembla que per baix d'aquest lloc el percentatge de ceràmiques és molt baix.

En la part occidental, on la pendent es fa més suau, trobem una estructura de planta trapezoidal realitzada amb maçoneria de blocs calcaris irregulars travats amb argila. Des d'aquesta estructura i seguint les corbes de nivell, es desenvolupa un altre possible mur també travat amb argila i amb una orientació nord-nordest. (Làmina I, fig. 2).

Aquest mur tancaria pel noroest l'assentament ja que delimita l'extensió

de la ceràmica en aquest sector.

Aquestes estructures pot ser corresponguen a un possible sistema defensiu, però no es podrà verificar fins que no s'excave ja que s'entren molt emmascarades per l'abancament i per la gran quantitat de matolls que ho cobreixen tot.

Per la zona oriental ha estat més difícil de delimitar ja que apareix ceràmica per tota la vessant.

2.- Estudi bibliogràfic del jaciment.

El Coll de Pous és conegut fonamentalment per ser el lloc on es va descobrir el Tresor del Montgó. Aquest es va trobar en la vessant que hi ha sobre el Coll de Pous i a uns quants metres de l'anomenada Cova Amplà.

La notícia de la troballa la dona Roc Chabàs en la seua revista *El Archivo*⁽¹⁾. El Tresor va apareixer junt amb terra calcinada i al costat d'un forn, sense que es trobara cap resta d'habitació.

Aquest Tresor estava format en la seua majoria per monedes però també tenia altres objectes de metall i de ceràmica.

Les monedes sumaven un total de setze, atribuïdes a les següents seques : 5 monedes fraccionàries empuritanes, 4 òbols de Massàlia, 4 tetradracmes de Messana, Leontini, Selinus i Siracussa, 1 estàtera arcaica de Corint, 1 òbol de Carthago i una moneda incerta.

També es va trobar un kilo de plata fosa en lingots menuts, molts d'ells amb restes d'haver estat partits amb escarpre; a més 108 grams de plata en objectes ja treballats: cinc medallons en forma de disc circular i dos trocets d'una cadeneta. També aparegueren en el lloc de la troballa objectes de ferro molt oxidats que no es pogueren conservar i una fíbula ibèrica de coure.

Tots aquests objectes de metall es descobriren dins d'una vaixela de ceràmica que també es va perdre i junt amb ella n'hi havien tres pàteres sense cap tipus de decoració.

Els objectes treballats de plata van ser estudiats per Danvila⁽²⁾ qui opinava que per les decoracions i per la fàbrica que tenien, serien fruit de l'art indígena i formarien part de l'arnés d'un cavall.

Posteriorment el Tresor del Montgó ha estat estudiat i tractat per molts autors, sobre tot a nivell d'anàlisi numismàtic.

En quant a la formació d'aquest tresor, segons Guadán⁽³⁾, les monedes gregues serien fruit d'alguna campanya de mercenaris ibèrics a Sicília. Guadán pensa que s'haurien atresorat els lingots i les monedes de plata per a fondre'ls i realitzar nous objectes.

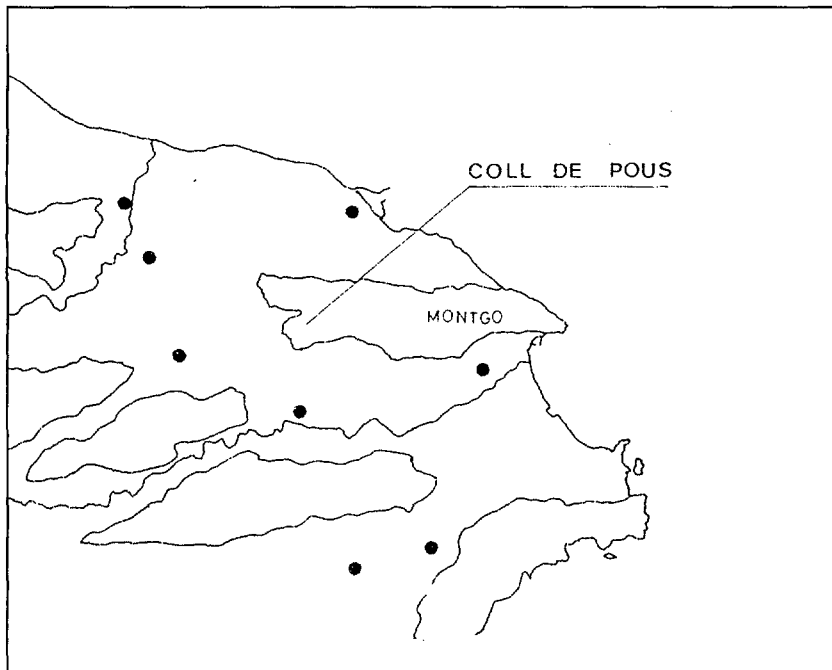
Segons Ripollés⁽⁴⁾ en aquest tresor s'entren presents una gran varietat de seques, bon nombre d'elles procedents de Sicília. També es nota una presència menuda d'encunyacions peninsulars. Això li fa pensar que la formació del tresor es degué fer o bé fora de la Península afegint-se a la idea de Guadán de la presència de mercenaris ibèrics a Sicília; o bé per l'allunyament d'Emporion i l'absència d'encunyacions pròpies de la zona, que donaria lloc a l'existència d'una circulació de monedes més heterogènia, indicant unes

1 — Chabàs, 1891. Pàg. 59 i ss.

2 — Danvila, 1891. Pàg. 167 i ss.

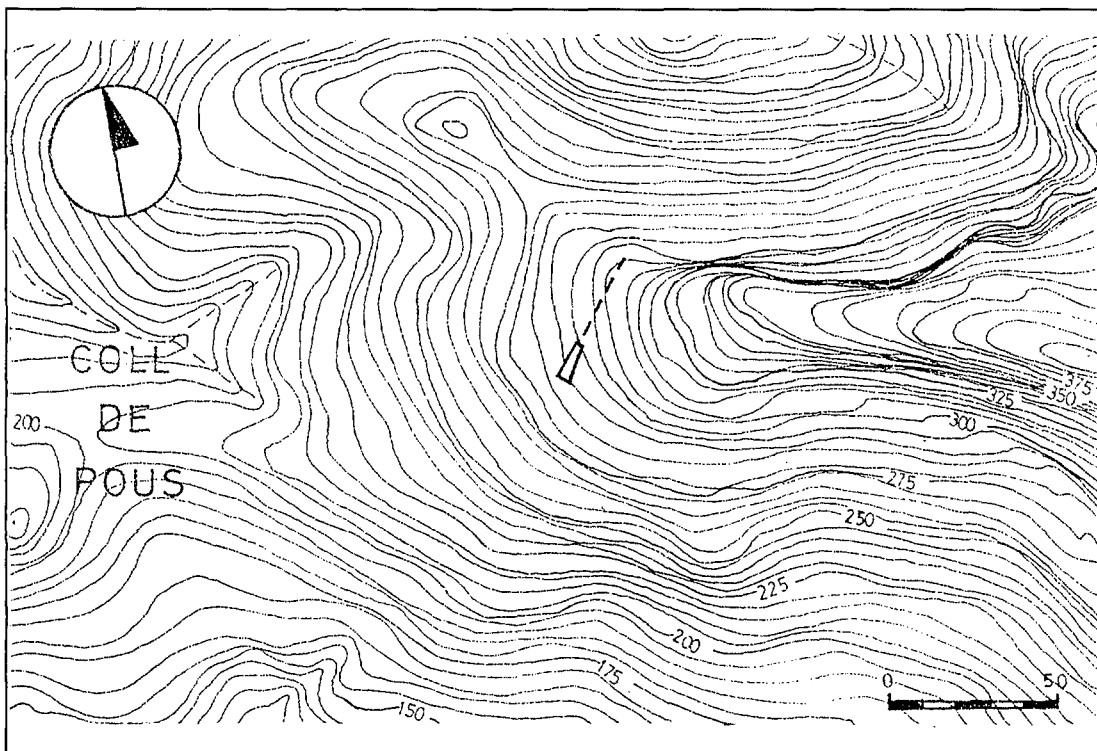
3 — Guadán, 1955. Pàg. 16.

4 — Ripollés, 1982. Pàg. 255 i ss.

◀ Làmina I, fig. 1:
Plànol localització.

▼ Làmina I, fig. 2:
Croquis de situació de
la possible estructura
defensiva.

relacions prou estretes amb l'illa de Sicília.

A banda dels estudis que s'han fet del Tresor del Montgó, del jaciment del Coll de Pous s'ha tractat molt poc. Sense que es feren treballs de recerca a prop de l'amagatall fins que començaren les obres de construcció de la carretera que puja al Montgó.

Al fer-se el tram de la carretera que passava a uns metres per baix de la Cova Ampla, el grup espeleològic de Gata ⁽⁵⁾ va recuperar uns materials. Els van trobar entre les terres que remogueren les màquines per a realitzar la carretera. Aquestos objectes eren una campaneta de bronze, un compte globular de vidre i una moneda cartaginesa ⁽⁶⁾ així com gran nombre de ceràmica ibèrica. Tots ells foren dipositats al Museu de Gata.

En 1988 el Museu Arqueològic de Dénia ⁽⁷⁾ va realitzar una prospecció al jaciment constatant l'existència d'un assentament d'època ibèrica amb la presència de moltes ceràmiques ibèriques. Cal destacar un fragment de ceràmica àtica de vernís negre amb decoració de palmetes.

3.- Descripció del material ceràmic.

Ceràmica d'importació.

— Fragment d'àmfora del tipus R-1 amb llavi de secció quasi semicircular i la paret externa de tendència vertical. Superfícies externa e interna de color beige rosat.

Pasta grisenca amb partícules menudes de quarç, mica i altres punts negres.

Diàmetre de la boca: 12 cm.

(V. Làmina II fig. 1).

— Fragment de muscle d'àmfora del tipus R-1 amb carena molt marcada i un reenfonament en la part superior de la mateixa.

Pasta i superfícies de color taronja amb partícules mitjanes i menudes de quarç, mica i altres punts negres i grisos.

Diàmetre a l'alçada de la carena: 22 cm.

(V. Làmina II, fig. 2).

— Fragment d'ansa d'àmfora del tipus R-1 de secció circular.

Superfície externa de color beige rosat.

Pasta de color grisenca amb partícules menudes de quarç, mica i altres punts negres.

(V. Làmina II, fig. 3).

— Fragment d'ansa d'àmfora del tipus R-1 de secció circular.

Superfície externa de color grisenc.

Pasta també de color grisenca amb desgriquant format per partícules menudes de quarç i mica.

(V. Làmina II, fig. 4).

— Fragment de ceràmica de vernís negre del tipus A. Forma indeterminada.

Es conserva el peu i la base, així com l'arranc del cos.

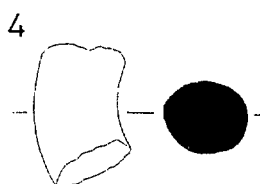
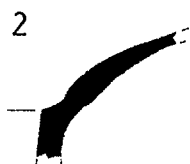
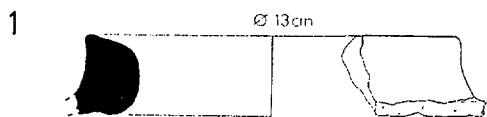
El vernís és de color negre amb taques rogenques al voltant de la paret

5 — Aparicio, San Valero i Martínez, 1979. Pàg. 252.

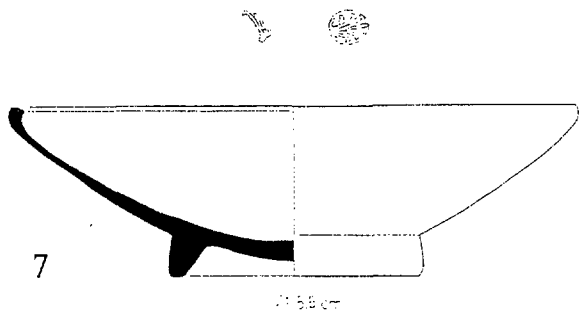
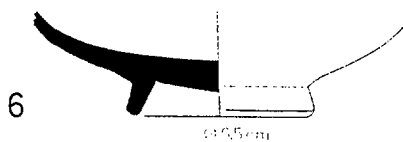
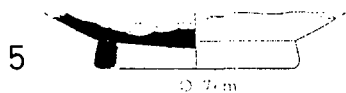
6 — Llorens, 1988. Pàg. 431 i 438. Es tracta d'una moneda hispano-cartaginesa amb una cronologia del 221-218 a.C.

7 — V.V.A.A., 1991. Pàg. 56.

Làmina II
R - 1

Vernís negre.

externa del peu i sobre la part baixa de la paret externa. En la base interna s'observen dos goterons de vernís negre. Possiblement pertany a una forma tancada.

La pasta és molt depurada i és de color rogenc.

Diàmetre del peu: 7 cm.

(V. Làmina II, fig. 5).

— Fragment de pàtera de vernís negre del tipus A que conserva la base amb el peu i aproximadament la meitat inferior del cos. Correspon a la forma 27 de Lamboglia.

El vernís cobreix tota la peça i és de color negre poc intens.

La pasta és de color marró clar.

La decoració està composta per quatre palmetes radials disposades de forma no geomètrica i envoltades per estries impreses a rodeta.

Procedència : Museu de Gata. Restaurada.

Diàmetre del peu: 6,5 cm.

(V. Làmina II, fig. 6).

— Pàtera de vernís negre del tipus A. Correspon a la forma 26 de Lamboglia i a la 2762d 3 de Morel.

El vernís de la peça no es pot descriure.

La pasta és de color gris.

En la base interna apareix una decoració amb palmentes de les que es conserva sols una i restes d'una segon. També presenta una decoració, al voltant de les palmetes, a rodeta d'uns 2 cm. d'ampla però mal conservada.

Procedència : Museu de Gata. Restaurada.

(V. Làmina II, fig. 7).

— Fragment de boca d'àmfora del tipus Dressel 1A.

Superfície i pasta de color rogenc. El desgreixant està format per partícules menudes de minerals volcànics.

Diàmetre de la vora : 13 cm.

(V. Làmina II, fig. 8).

Ceràmica Ibèrica.

— Fragment de vora d'àmfora amb el llavi engrosat interior.

Superfície externa de color beige i la interna de color grisenc.

Pasta ben depurada de color beige grisenc.

Diàmetre de la vora : 12 cm.

(V. Làmina II, fig. 9).

— Fragment de vora d'àmfora amb el llavi engrosat interior.

Superfície externa de color taronja clar. Superfície interna color gris clar.

Pasta ben depurada: taronja clar/gris.

Diàmetre de la vora: 15 cm.

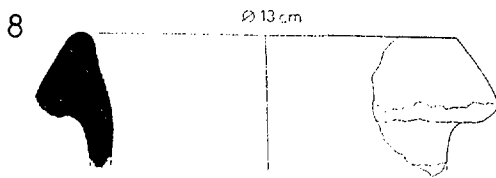
(V. Làmina II, fig. 10).

— Fragment de boca d'àmfora amb el llavi engrosat interior.

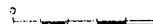
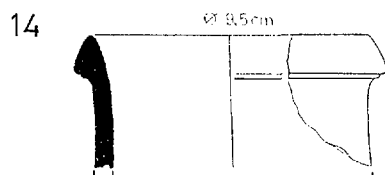
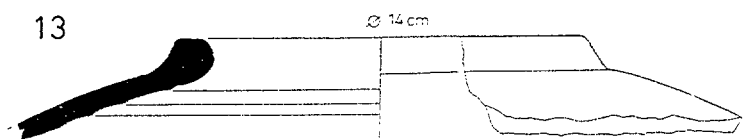
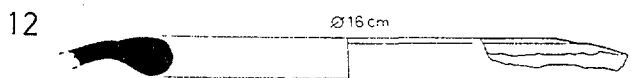
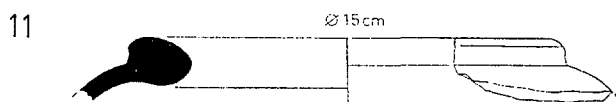
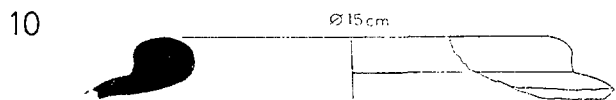
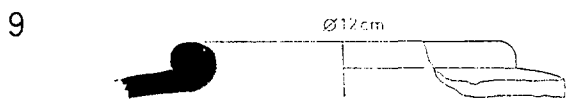
Superfície externa de color taronja. Superfície interna de color gris. Pasta ben depurada de color taronja/gris.

Diàmetre de la vora : 15 cm.

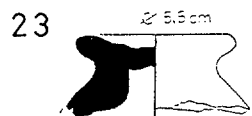
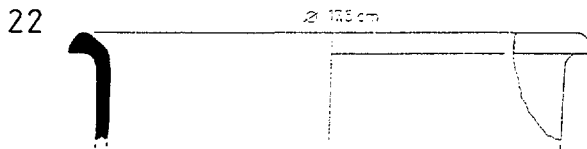
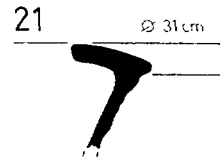
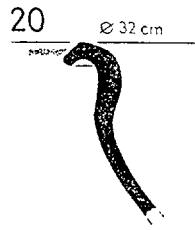
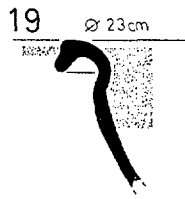
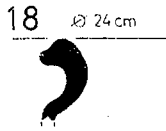
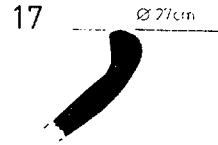
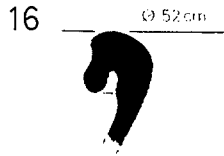
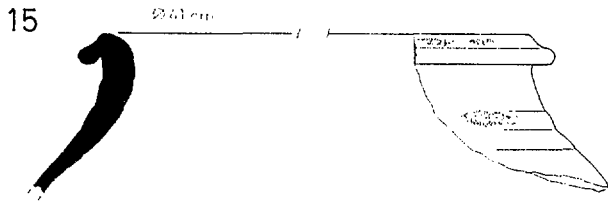
(V. Làmina II, fig. 11).

Ceràmica ibèrica.

- Fragment de vora d'àmfora sense diferenciar.
Superfície externa color beige i interna color taronja. Pasta de color taronja amb algunes vacuoles.
Diàmetre de la vora 12 cm.
(V. Làmina II, fig. 12).
- Fragment de vora d'àmfora sense diferenciar.
Superfície externa de color taronja. Superfície interna color beige fosc.
Pasta ben depurada de color taronja/beige fosc.
Diàmetre de la vora: 16 cm.
(V. Làmina II, fig. 13).
- Fragment d'un vas de coll cilíndric. La vora presenta un llavi de forma triangular.
Superfícies interna i externa de color taronja clar.
La pasta és de color taronja/gris/taronja. Amb un desgreixant format per quarç i punts negres de tamany menut i abundants vacuoles.
Diàmetre de la vora: 9,5 cm.
(V. Làmina II, fig. 14).
- Fragment de tenalla sense muscle.
Superfície externa i interna color taronja.
Pasta ben depurada: taronja/taronja rojenca/taronja.
Diàmetre de la boca: 41 cm.
(V. Làmina II, fig. 15).
- Fragment de tenalla amb el llavi motllurat i sense coll.
Superfície externa taronja i interna color roig. Pasta ben depurada i de color roig.
Diàmetre de la vora: 52 cm.
(V. Làmina II, fig. 16).
- Fragment de tenalleta amb muscle. La boca té un llavi de vora recta.
Superfície interna i externa de color taronja. Pasta ben depurada també de color taronja.
Diàmetre de la vora: 27 cm.
(V. Làmina II, fig. 17).
- Fragment de boca de lebes amb el llavi motllurat exvasat i amb coll incipient.
Superfícies i pasta de color taronja. Pasta ben depurada.
Diàmetre de la vora: 24 cm.
(V. Làmina II, fig. 18).
- Fragment de lebes amb el llavi motllurat exvasat.
Superfície externa de color beige fosc amb taques grises per efecte de la cocción. Superfície interna de color beige fosc amb restes d'una banda pintada que s'ha perdut.
Pasta color gris ben depurada.
El llavi també es decora amb una banda pintada de color marró.
Diàmetre de la vora: 23 cm.
(V. Làmina II, fig. 19).
- Fragment de lebes amb el llavi motllurat exvasat.

Superfície exterior de color beig amb una taca de color marró degut a la cocción. Superfície interna també de color beige.

El llavi es troba decorat amb una banda de pintura de color marró.

Diàmetre de la vora: 32 cm.

(V. Làmina II, fig. 20).

— Fragment de lebes amb la boca d'ala plana exvasada.

Superfície exterior i interior de color beige.

Pasta ben depurada i del mateix color.

Diàmetre de la vora: 31 cm.

(V. Làmina II, fig. 21).

— Fragment de kalathos amb el llavi triangular.

Superfícies i pasta de color taronja clar.

Diàmetre de la vora: 17,8 cm.

(V. Làmina II, fig. 22).

— Tapadora amb el pom del tipus discoidal. Fragment.

Superfícies i pasta de color taronja.

Desgreixant amb partícules menudes de quarç.

Diàmetre del pom: 5,6 cm.

(V. Làmina II, fig. 23).

4.- Estudi del material i cronologia.

El material presentat és producte d'una recollida superficial pel jaciment, a més de dues peces del Museu de Gata, al que agraïm les facilitats que ens han oferit per a estudiar-les.

De les peces arreplegades en superfície presentem les més significatives en quant a cronologia i tipologia. Les peces es troben dipositades al Museu Arqueològic de Dénia.

Aquest conjunt s'ha dividit en dos grups, per una banda els materials d'importació i per altra els pròpiament ibèrics.

Dintre de les ceràmiques d'importació tenim en primer lloc les d'orige fenici. Els fragments estudiats pertanyen a àmfors del tipus R-1. Aquest tipus d'àmfora és ben conegut al pròxim poblat de l'Alt de Benimaquia ⁽⁸⁾ i donen una cronologia de mitjans del segle VI a. C. com a més tardanes.

Les àmfors de l'Alt de Benimaquia estan fetes a torn inspirant-se en la tipologia fenícia dels assentaments andalusos, però no les pastes que podrien correspondre a una producció local.

Les àmfors del tipus R-1 es caracteritzen per tindre una carena marcada en el muscle, des d'on arranquen les anses, i el cos és odriforme.

També cal destacar el fragment d'un vas molt semblant a les anomenades urnes del tipus «Cruz del Negro», per ser en aquest jaciment sevillà on primer es van documentar.

Segons Aranegui ⁽⁹⁾ les peces trobades al País Valencià serien imitacions dels prototipus tartèssics que es donarien en l'etapa proto-ibèrica, amb una cronologia que ocuparia el segle VI a. C.

Aquestes urnes tenen un cos globular i el coll cilíndric amb un resalt o

8 — Gómez, Guèrin, 1991.

9 — Aranegui, 1980. Pàg. 99 i ss.

baquetó en el centre d'on surten les anses.

Altres tipus d'importació són les ceràmiques de vernís negre. Hi ha documentat un fragment informe molt menut de ceràmica àtica de vernís negre amb marques d'estries de decoració a rodeta que podria correspondre a una importació del segle IV a. C. Tipus que també apareix en el jaciment del Penyal d'Ifach ⁽¹⁰⁾ en el mateix període.

Les altres ceràmiques de vernís negre corresponen al tipus A mitjà. Aquestes apareixen documentades a Emporion ⁽¹¹⁾ a finals del segle III i començaments del II a. C., en un moment en que es fixa el repertori clàssic de la Campaniana A, on s'inclouen les formes Lamboglia 26 i 27.

Pel tipus de decoració, que correspon a quatre palmetes radials rodejades per una banda d'estries, són molt semblants a una peça trobada a Emporion ⁽¹²⁾ i que dona una cronologia de finals del segle III a. C.

Aquestes peces perduren fins la meitat del segle II a. C., quan comencen a produir-se les Campanianes A tardanes.

Altra importació és una àmfora de procedència itàlica del tipus Dressel 1A. Pel tipus de pasta amb desgreixant format per arenes volcàniques seria procedent de la zona del centre d'Itàlia i ens donaria la cronologia més recent del poblat, l'últim quart del segle II a. C.

També es va trobar un fragment de boca d'una dolia que ens podria indicar la continuïtat del poblat en època ibèrica tardana.

Cal destacar l'absència ara per ara de ceràmiques de vernís negre del tipus B.

L'altre grup ben diferenciat correspon a la ceràmica ibèrica. Per la classificació de les diferents formes s'ha emprat la tipologia de C. Mata i H. Bonet ⁽¹³⁾, així com per l'estudi cronològic i funcional de les peces.

El grup I correspon a recipients de gran tamany amb una utilitat per emmagatzemar on s'inclouen les àmfors i les tenalles ⁽¹⁴⁾.

Les àmfors ibèriques engloben un ampli període de temps estant presents des de la seva aparició, en el segle VI a. C. imitant les formes fenícies, fins la Baixa Època Ibèrica. És un recipient que té escassa significació cronològica i pel tipus de vora és quasi impossible realitzar una classificació d'àmfors de qualsevol època.

Les tenalles tenen també una cronologia ampla però són més freqüents en l'època plena, arribant al segle II a. C. També tindrien la funció de grans vasos per a emmagatzemar materials sòlids, per aixó tenen les boques molt amples. El tipus de cos pot variar i apareixer o bé troncocònic, globular o ovoide.

Dins del grup II s'inclouen recipients de diferent morfologia amb la característica comú del seu tamany, entre 10-40 cm. d'alçada pels vasos fondos, i entre 10-40 cm. de diàmetre de vora pels contenidors plans o de poca fondària. Tenim en aquest grup un fragment de tenalleta, quatre fragments de lebes i un fragment de kalathos. Les tenalletes segueixen una evolució semblant a les tenalles i quan apareixen més documentades és a l'Ibèric Ple. Tendrien una funcionalitat també de magatzemar però a nivell més domèstic.

Els lebes es presenten tant en un tamany gran com mitjà, amb un cos

10 — Aranegui, 1978.

11 — Sanmartí, 1978.

12 — Sanmartí, 1978. Llàmina 17, fig. 201.

13 — Mata, 1991. Pàg. 51 i ss.

14 — Es pot utilitzar el sinònim gerra, ja que es tracta del tipus en castellà «tinaja».

reentrant. Normalment solen portar decoració pintada i son abundants en cronologia avançada (segles III-II a. C.).

El kalathos és una de les formes més típicament ibèriques i apareix al llarg del segle III perdurant fins l'Ibèric Tardà.

La tapadora que apareix en l'estudi de materials s'inclou dins del grup V i tindria com a funció majoritària tapar les tenalles.

Com podem veure, la grossa de les ceràmiques pertanyen a les típicament ibèriques enquadrant-se en una cronologia de l'Ibèric Ple.

Però a banda de la ceràmica tenim un altre element molt important per a datar el jaciment, es tracta del Tresor del Montgó que segons Ripollés ⁽¹⁵⁾ correspondria a la meitat del segle IV a. C. confirmant l'Epoca Plena com a moment de major activitat del poblat.

Altra datació a tenir en compte és la que dona Gisbert ⁽¹⁶⁾ que correspondria a finals del segle V fins el III a. C., moment final del poblat, segons l'autor, al no apareixer importacions que van més enllà del segle III a. C. Ací caldria afegir les ceràmiques de vernís negre del tipus A i que venen a omplir el buit junt amb la Dressel 1A arribant fins a finals del segle II-principis del I a.C.

5.- Conclusió.

Resumint tot el que s'ha dit en els apartats anteriors tenim que l'assentament del Coll de Pous estaria poblat al llarg d'un ample període de temps. L'hem dividit en tres fases diferenciades.

Una primera fase antiga començaria en el segle VI a.C. i vendria testimoniada per les ceràmiques d'àmbit fenici. En aquesta època caldria establir les relacions amb el veí jaciment de l'Alt de Benimaquia, sobre tot per la seua proximitat. A nivell comarcal trobem altres jaciments amb la mateixa cronologia i materials semblants, un bon exemple és el Morro de Castellar ⁽¹⁷⁾.

La segona fase correspondria a l'Epoca Plena. Començaria a finals del segle V, principis del IV a.C. Es quan apareixen major quantitat de ceràmiques ibèriques. Per les d'importació es dedueix que arribaria fins la meitat del segle II a.C. A més, el Tresor del Montgó permet afirmar la cronologia de l'apogeu del poblat.

Una tercera fase que s'atribueix a l'Epoca Ibèrica Tardana i als inicis de la Romanització. Encara que de moment no tenim la presència al jaciment de ceràmica campaniana del tipus B, es correspondria amb el proper jaciment de la Penya de l'Aguila per la semblança en els materials amfòrics de procedència itàlica. Cal anomenar el jaciment del Passet a la Serra de Segària on també es documenta aquesta fase ibero-romana que ens du a la problemàtica de la romanització d'aquestes terres relacionada amb la fundació de Dianium en el segle I a.C.

15 — Ripollés, 1982. Pàg. 256.

16 — V.V.A.A., 1991. Pàg. 56.

17 — Bolufer, 1990.

BIBLIOGRAFIA

— APARICIO, SAN VALERO, MARTÍNEZ: «Actividades Arqueológicas durante el Bienio 1977-78». Varia I . Pàg. 252. Valencia, 1979.

— ARANEGUI GASCÓ, CARMEN: «Avance de la problemática de las imitaciones en cerámica de barniz negro del Peñón de Ifach». Archeologie en Languedoc, nº 1. Beziers, 1978.

— ARANEGUI GASCÓ, CARMEN: «Contribución al estudio de las urnas del tipo Cruz del Negro». Saguntum nº 15. Valencia 1980. Pàg. 99-ss.

— BOLUFER MARQUÉS, JOAQUIM: «Patrimoni Arqueològic del terme de Teulada». 1er. Premi d'Investigació (La Joanaina). Teulada 1990 (treball inèdit).

— CHABÁS LLORENS, ROQUE: «El Tesoro Griego del Montgó». El Archivo V, cº I. Pàg. 59-63. Valencia 1891.

— DANVILA COLLADO, FRANCISCO: «El Tesoro del Montgó». El Archivo V, cº III. Pàg. 167-168. Valencia 1891.

— GÓMEZ, CARLOS I GUÈRIN, PIERRE: «Testimonios de producción vinícola arcaica en l'Alt de Benimaquia, Denia». Simposium sobre griegos e íberos del s. VI al V a.C. Ampurias 1991 (en prensa).

— LLORENS, M.^a DEL MAR: «Hallazgos Numismáticos 1985-86». Saguntum (P.L.A.V.) nº 21. Valencia 1988.

— MANUEL DE GUADÁN, ANTONIO: « La cronología de las acuñaciones de plata de Emporion y Rhode según los hallazgos y la secuencia de cuños». Numisma, nº 16. Pág. 16. Madrid 1955.

— MATA PARREÑO, CONSUELO: «Los Villares. Origen y evolución de la cultura ibérica». Trabajos varios del S.I.P. nº 88. Valencia 1991.

— MOREL, J.P.: «Ceramique Campanienne. Les formes». Roma, 1981.

— RIPOLLÉS ALEGRE, PERE PAU: «La circulación monetaria en la Tarraconense Mediterránea». Trabajos varios del S.I.P. nº 77. Pág. 45. Valencia 1982.

— SANMARTÍ GREGO, ENRIC: « La cerámica campaniense de Emporion y Rhode». Barcelona 1978.

— VARIS AUTORS (V.V.A.A.): «Parque natural del Montgó. Estudio multidisciplinar». Agència del Medi Ambient. Monografies nº 10. Pág. 56. València 1991.